

بررسی تجربه های تاریخی در ساماندهی شهر کرمان

شهر کرمان علی‌رغم تاریخ سه هزار ساله خود در شرایط نامطلوبی بسر می برد. ساختار امروز شهر آنچنان نظام خود را از دست داده است که در صورت تعلل، از شهر کرمان با هویت شناخته شده آن چیزی باقی نخواهد ماند.

این نوشته مروری به دوره های گوناگون بازسازی شهر کرمان در تاریخ خود دارد. این شهر بعنوان یک موجود پویا، در هر دوره از عمر خود با مشکلاتی مواجه بوده که با روشهایی بر آنها فائق آمده و این اتفاق بارها در تاریخ ذکر شده است. هدف این مطالعه ارزیابی روشهای بازسازی و مرمت شهر در دوره های تاریخی آن است.

شهر امروز کرمان، به شهادت ساکنین و دست اندکاران آمار و اطلاعات، دیگر یک شهر بزرگ و با سابقه تاریخی شناخته نمی شود. بر اساس آمار بانک مرکزی در سال ۷۶ ارزان ترین بهای زمین در شهرهای کشور را کرمان به ازای هر متر مربع ۱۹۰۰۰ تومان داشته است. همچنین در سال ۷۶ ارزان ترین قیمت مسکن در بین شهرهای کشور را به ازای ۶۰۰۰۰ تومان برای هر متر مربع کرمان داشته است. سابقه تاریخی کرمان، شهر را در عداد شهرهای درجه یک قرار می دهد، لکن شرایط امروز آن حکایت از وضعیتی نابسامان را دارد. کرمان امروز از حیث ارزش زمینی و مسکن حتی ارزش های درجه ۲ نیز رتبه پائین تری یافته است.

رساندن خدمات شهری در این شهر بسیار مشکل و پر هزینه بوده و با شرایط حاضر هیچ تشکیلاتی قادر به تأمین خدمات متعارف به شهروندان نمی باشد. بی نظامی در توسعه شهر منجر به پیدایش وضعیتی شده است که اداره آن با فرآیند طبیعی عملکرد شهرداری امکان پذیر نیست. حل کوچکترین مشکلات شهری، نیازمند اعتباراتی است که به دلیل نبود آن، بایستی در انتظار تزریق پول از خارج شهر ماند. امری که احتمال وقوع آن در شرایط حاضر کشور تقریباً منتفی است.

تراکم فعلی شهر در حدود ۶ خانوار در هر هکتار می باشد. این جمعیت کم و با درآمد پائین تر از متوسط بایستی عوارض نگهداری و خدمات یک هکتار را بپردازد. برای خروج از تنگنا باید به دنبال راه حل اصولی و بنیادی بود چه روشهای مقطعی به شهادت تجربیات مکرر، مفید و کار ساز نخواهند بود. اقدامات اجتماعی موضعی نیز به خاطر تأثیرات سریع آنها لازم است حتماً در چارچوب برنامه و سیاست بلند مدت اعمال گردد.

امروزه ظرفیت‌هایی که زیر ساخت‌های شهری باید ایجاد نمایند تا زندگی اجتماعی در شهر رونق پیدا کند در کرمان ضعیف شده است. شهر امروز کرمان مجموعه پراکنده‌ای از مجتمع‌های مسکونی است که چندان با یکدیگر مرتبط نیستند. تنها، ناحیه بازار نشان از هویت شهری کرمان دارد. بقیه شهر به زمین‌های تقسیم شده‌ای می‌ماند که نزدیک به هم پراکنده شده‌اند و نشانی از مجموعه‌های شهری نداریم.

شهر بنا به تعریف اصیل خود، مجموعه‌ای پویا و زنده برای زندگی شهروندان است. وجود مسکن یا بعضی اجزای شهر را به طور جداگانه نمی‌توان شاخص اصلی شناخت شهر به حساب آورد. شهر نیازمند فضای شهری به منظور ایجاد ارتباط میان شهروندان است. صورت شهر تبلور فرهنگ ساکنین آن است. از دوره رضاخان خیابان‌کنی‌های جدید موجب دگرگونی نظام ساماندهی شهرها شده است. ساختار سنتی شهر کرمان را در این دوره با خیابان‌های جدید درهم می‌ریزد. رشد سریع جمعیت، مهاجرت از روستا به شهر، توسعه بی‌رویه محدوده شهری، اعمال نفوذ افراد و نهادهای مالک اطراف شهر در توسعه شهر به سمت اراضی آنها بخصوص در شرایط نابسامان مدیریت شهری در سال‌های پس از انقلاب و تفوق معیارهای اجتماعی با هدف ساخت خانه‌های بیشتر بدون توجه به معیارهای ضروری و اصولی شهرسازی از عواملی بوده‌اند که بر ساخت بسیاری از شهرهای ما اثر نامطلوب گذارده‌اند.

بررسی تاریخ تحولات شهر کرمان نشان می‌دهد که این شهر حداقل هفت دوره مشخص تخریب و بازسازی را تجربه کرده است. در هر دوره نیز الگوی برنامه‌مشخصی برای بازسازی و مرمت شهر از سوی حکومت‌های وقت اعمال شده است.

۱- قدیمیترین آثار شهر کرمان مربوط به شهر دوره هخامنشی است. در ناحیه قلعه دختر یک شهر طبقاتی با حوزه‌های سه‌گانه کهنوز، شارستان و ریض متناسب با سنت شهرسازی آن روز پایه‌گذاری می‌شود. در دوره ساسانی نیز همان شیوه قلعه‌ای و نواحی داخل و خارج شهر دیده می‌شود. قلعه در نقطه مرکزی شهر و شارستان در اطراف آن و طبقات پائین اجتماع بیرون شهر سکنی دارند. توسعه شهر در دوره ساسانی با حفظ سیاق متداول عصر و به دنبال احداث قلعه اردشیر در ارتفاع تپه مجاور قلعه دختر بوده است. بدین ترتیب روند توسعه شهر در عهد هخامنشی مبتنی بر صیانت از ناحیه تاریخی شهر و ضمیمه نبودن جدید به آن است. (تصویر ۱)

۲- در دوره اسلامی با عدالت اجتماعی با اهمیت زیاد مطرح می‌شود. مرکزیت قلعه حکومتی به عنوان نقطه نقل شهر از بین می‌رود. شهر به صورت محل زندگی و رشد‌های مختلف اجتماعی می‌گردد. محله جدیدی در حاشیه شهر ساخته می‌شود. شرایط نوین نظامی و سیاسی باعث می‌گردد موقتاً نیاز به حصار از بین برود تا چند قرن روحیه زندگی متعادل و مشابه در میان اقشار مختلف حاکم می‌گردد. شاید نظام امروزی شهر که بر اساس ساختار محله‌ای است در این دوره پایه‌گذاری شده باشد. در این عصر مسجد بعنوان مرکز اجتماعات شهری بنا می‌شود و قلعه جای خود را به مسجد می‌دهد. مسجد خانه همه اهالی و مرکز شهر است. در اطراف آن خدمات عمومی مانند حمام و بازار ایجاد می‌شود. ساماندهی شهر دوره اسلامی، منبعث از اصل عدالت اجتماعی و با رعایت منطق و پاسخگویی به نیازهای متعادل آحاد اجتماع انجام می‌شود. (تصویر ۲)

۳ - طی قرون چهارم الی ششم هجری در عهد سلجوقیان در کرمان مدل جدیدی از ساماندهی شهر را مشاهده می کنیم. بزرگترین حکومت اسلامی در طول تاریخ حکومت سلجوقیان بوده است که از مرز هند و چین تا شمال آفریقا را پوشش می داده است. در این دوره شهر محصور شده و توسعه آن محدود می گردد. اندازه شهر را در حد متعارفی که نیازهای جمعیتی ایجاب میکرده و امکانات حکومتی اجازه می داده است نگاه میدارند. توسعه کرمان به صورت ساخت مرکز جدید شهر در محلی فعلی مسجد ملک شروع می شود. مسجد جامع جدیدی در این نقطه بنا می سازند و فضاهای عمومی شهری همچون کتابخانه، حمام، مدرسه، دارالحکومه و بازار را در اطراف آن بوجود می آورند. با احداث یک محله جدید آن را به مرکز شهر تبدیل می کنند. بدین ترتیب یک محله دولتی به کانون اصلی شهر تبدیل می شود که عناصر عمومی شهری در آن قرار دارند. این سیاستی است که حاکم این دوره اتخاذ می کند و نتیجه هم می گیرد. در نتیجه مرکز شهر که در ناحیه قدیمی خود و در حدود مسجد جامع امروزی بود به بیرون منتقل می شود و شهر به آن سو توسعه پیدا میکند. دور محله جدید را حصار می کشند و به حصار قدیم شهر متصل می کنند. بدین ترتیب شهر را با ایجاد یک محله دولتی جدید که شامل عناصر شهری نیز هست توسعه می دهند. (تصویر ۳)

۴ - سیاست حاکمان قراختایی کرمان در قرن هفتم (دوره مغول) با دوره های قبل متفاوت بود. چند روش مختلف را به منظور ساماندهی جدید شهر آزمودند. در مرحله اول سعی کردند در حدود دروازه های شهر قدیم (حدود قلعه دختر) ابنیه عمومی مانند بیمارستان ایجاد کنند. در عین حال مرکزیت شهر هنوز با مرکز شهری است که در دوره سلجوقی ساخته شده و مسجد ملک به عنوان مسجد جامع در آن واقع است. ادامه این سیاست و ساخت و ساز در ناحیه قلعه دختر منجر به تغییر مرکزیت شهر نمی شود. (تصویر ۴ در مرحله دوم در قسمت شمال غرب شهر آنروز، در ناحیه بازار شاه امروزی که یک رشته قنات جدید احداث شده بود، تأسیساتی را مستقر می نمایند. مسجد جامع جدید در این ناحیه ساخته می شود. مجدداً سیاست تغییر ثقل شهر به سمت نقاط مورد نظر در توسعه شهر مورد توجه قرار می گیرد. مسجد جامع، دارالایتام، مدرسه، تأسیسات شهری و امثال آنها ساخته می شود. لکن حکومت وقت دچار تعارضات داخلی بسیار شدید بود. مسجد جامع جدید و برخی بناهای عمومی در دوره حاکم جدید تخریب می شوند. تعارضاتی که بین حکام این سلسله وجود داشته باعث می شود که مرکزیت جدید شهری آسیب جدی ببیند به نحوی که امروزه اثری از آن نمی بینیم. بعضی از آثار موجود حاکی از اهمیت این نقطه از شهر می باشند: مسجد بازار شاه، تکیه بازار شاه، و مقبره خواجه اتابک.

در مرحله سوم در ناحیه قبه سبز (بیرون شهر) با احداث یک مدرسه و سایر تأسیسات شهری مرکزیت جدیدی بنیاد می گردد. شهر در ناحیه غربی که با حفر قنات جدید آب فراوانی داشته توسعه می یابد. تحولات زیاد دوره قراختایی باعث می گردد که اثر مهمی از شهر این دوره در ساخت شهر کرمان باقی نماند. بنابراین شهر قدیم هویت اصلی خود را بهتر و بیشتر از شهر جدید حفظ می نماید.

۵ - دوره آل مظفر (قرن هشتم هجری) اگر چه چندان طولانی نبوده است، لکن به دلیل ثبات و استقرار حکومت، تأثیرات قابل توجهی در شهر بر جای مانده است. آل مظفر تصمیم میگیرند که مرکز شهر سلجوقی و قراختایی را دگرگون ساخته و شهر دوره مظفری را پی ریزی نمایند. برای این کار ابتدا مسجد جامع

مظفري را در بيرون شهر و در محل خرابه هاي مركز شهر قديمي بنا مي كنند. در اطراف آن بازار و ساير تاسيسات شهري را شكل داده و مركز شهر جديد را تعريف مي كنند.

راسته شمالي جنوبي كه راسته اصلي بازار شهر بوده دو دروازه جنوب و شمال شهر را به يكدیگر وصل ميكنند. مركز شهر قديم يك راسته بازار هم داشته است كه در اين دوره مجدداً احيا مي شود. راسته اي كه از شمال شهر در حدود بازار شاه و دروازه خراسان (زرند) شروع مي شده، پس از عبور از كنار مسجد پامنا، بازار قدمگاه و چهار سوق كهنه به سمت دروازه اي كه به طرف ماهان مي رود امتداد پيدا مي كرده است. آل مظفر مجموعه مركزي خود را كنار مسجد جامع ايجاد مي نمايد و آنرا با يك بازار به راسته شمالي - جنوبي وصل مي كند و در نتيجه چهار سوق كهنه شكل مي گيرد. (تصوير ۵)

۶- کرمان دوره صفویه، از جنگها و حوادث دوره تیموری بسیار آسیب دیده بود. در دوره تیموری كه حدود يك قرن طول كشيد اثر قابل توجه اي در کرمان ساخته نشده است. مهمترين تغيير شهر كه در تاريخ ثبت شده، ساخت محله اي بنام دولتخانه در حدود خواجه خضر بوده كه دولتمردان حكومت تیموری در آنجا ساكن بودند. حصار شهر بجز افزوده شدن محله دولتخانه به آن تغييری نمی كند. افزوده شدن يك محله به شهر، بدون تغيير در ساماندهی شهر بوده است. در دوره صفوی يك حكومت مقتدر از لحاظ اقتصادي، سياسي و اجتماعي شكل مي گيرد كه مدت طولاني نيز حكومت مي كند. گنجعلي خان يكي از سرداران بلند مرتبه شاه عباس به ولايت کرمان فرستاده مي شود. بندر عباس بندري بود كه در عهد شاه عباس و به نام او ساخته ميشود تا به محور جنوبي کشور بها بدهد. چه، صفويان در غرب کشور با عثمانيها مشكلاتي داشتند و در صدد بودند تا به محور جنوبي ايران درطي يك استراتژی بلند مدت ارزش دهند. بنابراين بندر عباس ساخته ميشود و کرمان بعنوان شهري كه در اين مسير قرار دارد توجه زيادي را جلب مي كند. در مركز شهر اين دوره يك بافت تاريخي تخریب شده وجود داشت شامل محله هايي از جمله سرپل، محله مركزي شهر، اطراف محله گنجعليخان امروز، چهار سوق بزرگ و مركز بازار امروز. محله دولتي در غرب شهر دوره تیموری، و در سوي ديگر شهر مسجد جامع مظفري وجود داشت. شهر به طرف غرب رشد و توسعه پيدا كرده است.

بر اساس مدل جديد ساماندهی شهر، راسته شمالي - جنوبي قديم شهر كه از رونق افتاده (از بازار شاه و پا منار بطرف قدمگاه) ديگر بعنوان راسته اصلي شناخته نمی شود. به جای مسير جديدي در شهر مطرح است كه از نزديكي قبه سبز مي گذرد. از دروازه گبری آغاز شده، تا محل احداث مجموعه گنجعليخان ادامه پيدا مي كند و به دروازه ريگ آباد منتهی مي شود. در محل تقاطع اين راسته با مسير غربي - شرقي شهر مجموعه اي در منطقه كم رونق و تاريخي ساخته مي شود : ميدان گنجعليخان، بازار گنجعليخان، چهار سوق بزرگ، كاروانسراهاي متعدد، حمام و ساير تاسيسات شهري. ابتدا اين مركز را بعنوان سهم دولت، آباد ميكنند و احياي نواحی اطراف آن را بر عهده اهالی و روابط دروني شهر مي گذارند. محدوده شهر قدری كوچك ميشود و از توسعه بی رويه آن جلوگیری شده قلب شهر را در داخل آن و در مركز جغرافيايي محدوده قرار ميدهند تا شعاع دسترسي نسبت به نواحی مختلف آن معادل باشد. ساختار شهر بر اساس نظام محله اي حفظ مي شود و به آن بها و ارزش زيادي داده مي شود. به طور اجمال اقدامات حكام صفوی برای ساماندهی کرمان را می توان چنين خلاصه کرد : كم كردن و محصور كردن محدوده شهر، ايجاد مركز شهر جديد از طريق احداث فضاهاي عمومي، توجه به راسته هاي اصلي حرکت در شهر. (تصوير ۶)

۷ - مرحله بعد دوره قاجار است. دوره صفویه با حمله اشرف افغان پایان می یابد که بر اثر آن شهر کرمان بسیار تخریب می شود. در دوره افغانها کار مهمی در شهر انجام نمی شود. قلعه محمود را برای در امان بودن سربازان اشغالگر از تعرضات ساکنین شهر می سازند. این قلعه در حوالی دروازه ریگ آباد برای امنیت خودشان و نه رسیدگی به شهر ساخته می شود. در دوره بعد، بواسطه جنگی که بین لطفعلی خان زند و آقامحمدخان قاجار برای تصرف کرمان در می گیرد، شهر بعد از تصرف به شدت تخریب می شود. آقا محمدخان برای از بین بردن شهر کرمان سیاستهای بسیار قوی و حساب شده در پیش می گیرد. از جمله هر نوع ساخت و ساز در شهر را ممنوع می نماید. اقوامی از شهر را به آذر بایجان (میاندوآب) کوچ می دهد. مالیات را بالا می برد. بعد از چند دهه تحمل مشکلات در دوره فتحعلیشاه، وکیل الملک جهت آبادی کرمان به این شهر فرستاده میشود. وی با کسب مجوز از حکومت مرکزی برای لغو تحریمهای آقا محمدخان آغاز به بازسازی شهر میکند.

مدل ساماندهی او چیست؟ در این زمان شهر دو قطبی است. یک مرکز ثقل از دوران صفوی (مجموعه گنجعلیخان) و یک ناحیه از دوران قدیمتر (مجموعه مسجد جامع و مظفری و بازار و قلعه و چهار سوق کهنه) در شهر موجود است. هرج و مرج ناشی از ضعف دوره آخر حکومت صفوی و در پی آن بی ثباتی حکومت در دوره های افغانه، افشار و زند شهر را از نظام منطقی و با ثبات خود خارج می سازد. تخریب های برنامه ریزی شده دوره آغا محمدخان نیز مزید بر علت می شود. حاکم فتحعلی شاه برای ساماندهی شهر لجام گسیخته برنامه ریزی دقیقی می کند. وی ابتدا شهر را بسیار کوچک و محدود می نماید و سطح آن را متناسب با جمعیتش نگه می دارد. بین دو قطب شهر یک ارتباط ایجاد مینماید. بازار وکیل را بین بازار گنجعلیخان و بازار مظفری می سازد و آنها را به هم متصل می سازد. در حقیقت یک محور جدید تعریف می شود که از راسته شمالی - جنوبی قدیم مهمتر است. دو راسته اصلی متقاطع، استخوان بندی شهر را تشکیل می دهند. محلات داخل حصار شهر سامان داده شده، کرمان به شهری که امکان فعالیت و پویایی دارد تبدیل می شود. مراکز محلات مورد توجه قرار می گیرند. محدوده شهر متناسب با نیازهای جمعیتی آن است. وجود حصار، ضامن پر قدرتی برای اجرای برنامه و تنظیم آهنگ توسعه فیزیکی شهر است. ساختار طراحی می شد. این عصر (دو قطب مهم شهری با راسته بازارهای متقاطع که دروازه های روبرو را به یکدیگر وصل می کند) تا پایان دوره قاجار محترم شمرده می شوند. (تصویر ۷)

مجموعه های دیگری که در دوره حکام دیگر قاجار ساخته شدند نیز براساس این الگو بوده است. این نظام تا دوره رضاخان ادامه می یابد.

در دوره رضاخان تخریب مجدد شهر آغاز می شود. در اولین قدم محدوده شهر (حصار دور شهر) را بر میدارند. سپس مرکز ثقل شهر از بین می رود. در شهر خیابانهای جدیدی کشیده میشود که تابع مدل مشخصی برای توسعه نیست. (تصویر ۸) در هر نظام ساماندهی یک نقطه بعنوان مرکز ثقل شهر مورد توجه بوده است. اما در این دوره خیابان شریعتی (شاهپور) از وسط بافت تاریخی عبور می کند. زمینه های دیگر برای رشد بی رویه و نامنظم شهر فراهم میشود. در تصمیم گیریهای موضعی هم نقطه ای بعنوان مرکز ثقل تعریف نشده است. اگر مرکز ثقلی وجود دارد ناحیه تاریخی است. برنامه های جدید توسعه و ساخت و ساز شهری از الگوی ساختاری ثابت و مشخص تبعیت نمی کند. ظهور قدرتهای جدید، حکومت قاهر مرکزی و به

تبع آن ادارات و صاحب منصبان آنها، باعث پیدایش کانونهای مختلف تصمیم گیری در خصوص شهر میشود. هر کانون قدرت، دیدگاه یا منافع خاصی را تعقیب می کند. در نتیجه علیرغم عدم افزایش قابل توجه جمعیت شهر، تغییرات زیادی در اندازه، ساختار و شکل آن پیدا می شود.

رابط امروز شهر کرمان نیز حاکی از نابسامانی آن در اندازه، ساختار و شکل شهر است. محدوده شهر متناسب با جمعیت ساکن آن نیست. نظام محله ای در هم ریخته و شهرکهای مختلفی ساخته شده است. در هر دوره بخشی از این حرکتها بی نظم در پیش گرفته شده و در نتیجه وضعیت امروزی حاصل شده است.

نتیجه گیری :

برای چاره جویی و پیدا کردن یک راه حل مناسب برای ساماندهی کرمان ضمن اینکه نیازمند مطالعات علمی دقیق می باشیم، باید بدانیم که میل به وسیع تر شدن شهر و گسترش کمی آن الزاماً دارای نتایج کیفی نخواهد بود. تجربیات حکومتهای مختلف در طول تاریخ نشان میدهد که باید به دنبال مدل و روش مناسبی در شهرسازی باشیم. برای نجات کرمان از تبدیل شدن به یک بیابان شهر که در نواحی بسیار وسیع گسترش یافته باشد و قلب و مرکز آن مخروبه باشد باید چاره بنیادی اندیشه کرد. شهر کرمان به لحاظ موقعیت شهری و اجتماعی در حال حاضر حتی کمترین استانداردها را نمی تواند رعایت نماید. برای اصلاح امر در وهله اول باید به دنبال مدل و روش روشن برای ساماندهی شهر کرمان باشیم. آنگاه بایستی اقدامات انجام شده در دوره معاصر علی الخصوص بیست سال اخیر که منجر به شکل گیری وضعیت امروزی شهر شده است را با روش و معیارهای روشن علمی دآوری کرد تا مشکلات و مسائل اختصاصی شهر کرمان تبیین گردند. طبعاً هر راه حلی برای موفقیت نیازمند شناخت دو مرحله ذکر شده است.